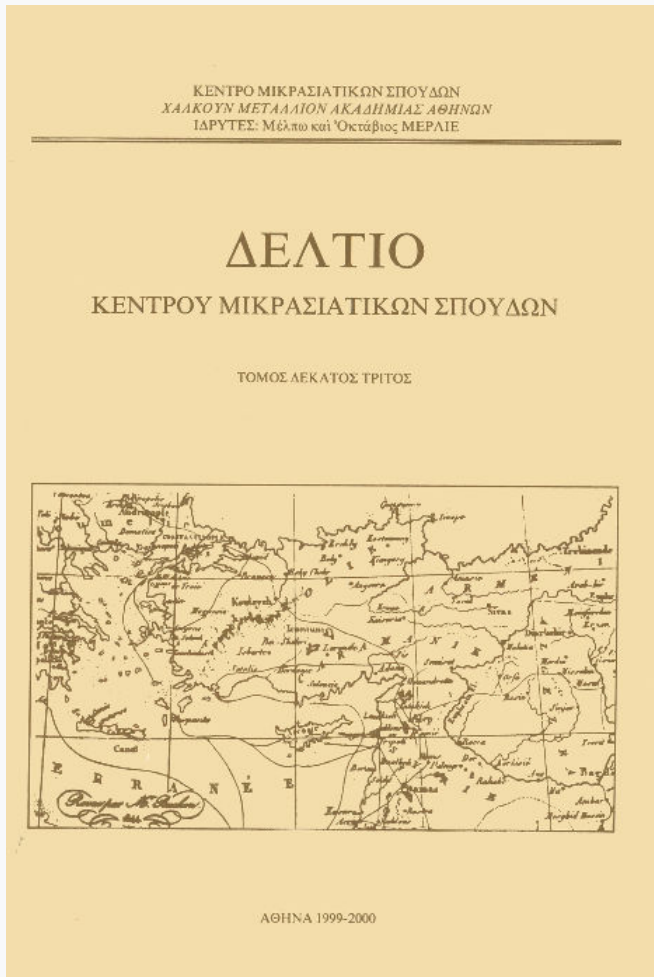

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)

Σπύρου Βρυώνη, Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας), μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου

Άννα Αβραμέα

doi: [10.12681/deltiokms.157](https://doi.org/10.12681/deltiokms.157)

Copyright © 2015, Άννα Αβραμέα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αβραμέα Ά. (1999). Σπύρου Βρυώνη, Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας), μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 389–395. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.157>

χει, αποτελεί μιὰ σημαντική συμβολή στη συστηματική καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου αὐτοῦ καί, ἔμμεσα, ἕναν τρόπο διάσωσής του, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΣ

Σπύρου Βρυώνη, *Ἡ παρακμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος-15ος αἰώνας)*, μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1996, σσ. 664.

Εἴκοσι πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Σπύρου Βρυώνη στὴν Ἀμερικὴ (*The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971), τὸ Μορφωτικό Ἴδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς προβαίνει στὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα, μεταφρασμένο μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὴ γνωστὴ βυζαντινολόγο Κάτια Γαλαταριώτου. Τὸ ἐγχείρημα νὰ μεταφραστεῖ ἕνα τόσο μεγάλο σὲ σημασία καὶ ἔκταση βιβλίο, 664 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς τῶν τοπωνυμίων πολλοὺς τεχνικοὺς ὄρους, εἰδικοὺς στὴν ἀνθρωπολογία, καθὼς καὶ στοὺς κλάδους τῶν ἰσλαμικῶν καὶ τουρκικῶν σπουδῶν, δὲν ἦταν καθόλου εὐχερές. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ὑποσημειώσεις ποὺ παρατίθενται στὸ τέλος τοῦ κειμένου) καὶ ὅπως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας στὸν Πρόλογο, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ προστεθεῖ ὁ τεράστιος ὄγκος τῶν δημοσιευμάτων ποὺ ἀκολούθησαν. Ἐντούτοις παραθέτει ἕναν ἐνδεικτικὸ συνοπτικὸ βιβλιογραφικὸ κατάλογο ἔργων ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ 1971.

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σύνταξη τοῦ βιβλίου πραγματοποιοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1959 καὶ τὸ 1967. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Βρυώνης ξεκινοῦσε τὴ μεγάλη σύνθεση, οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς δὲν εἶχαν ἀκόμη ιδιαίτερα ἀναπτυχθεῖ. Τέσσερα μόλις χρόνια πρὶν, τὸ 1955, ὁ Paul Lemerle ἔγραφε στὸ

περιοδικό *Annales*: οί βυζαντινές σπουδές ὡς πρὸς τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἔρευνας, τὰ *instrumenta studiorum*, βρίσκονται σὲ καθυστέρηση περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα σὲ σχέση μετὶ τῆς ἑλληνικῆς, ρωμαϊκῆς καὶ δυτικῆς σπουδῆς καὶ ὁ ἱστορικός πού θὰ θελήσει νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ ἱστορικά προβλήματα θὰ πρέπει νὰ ἐξαντληθεῖ στὴν ἀναζήτηση τῶν βασικῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση ἐπιδόθηκε ὁ Σπύρος Βρυώνης, ἐξοπλισμένος μετὰ τὴν καλὴ γνῶση τῶν ἑλληνικῶν, λατινικῶν, ἀραβικῶν καὶ τουρκικῶν, καὶ μελετώντας σὲ μετάφραση τῆς περσικῆς, ἀρμενικῆς καὶ γεωργιανῆς πηγῆς, χωρὶς νὰ παραλείψει τὸ νομισματικό, ἐπιγραφικό, σιγίλλογραφικό, ἀρχαιολογικό καὶ λαογραφικό ὕλικό.

Ἀντιμετωπίζοντας τὸ θέμα μετὰ ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα, καὶ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐθνικιστικῆς προκαταλήψεως, ἀναλύει τοὺς παράγοντες πού ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαδικασία τῆς συρρίκνωσης καὶ παρακμῆς τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ καθὼς καὶ τῆς παράλληλης προέλασης τοῦ ἐξισλαμισμοῦ, διαρθρώνοντας τὴν ὕλη σὲ ἑπτὰ μεγάλες ἐνότητες-κεφάλαια.

Ἔργο τολμηρὸ καὶ σύνθετο στὴ σύλληψή του, τολμηρὸ καὶ στὴν κάλυψη τοῦ ἐκτεταμένου γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ μακροῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ἐκτυλίσσεται σὰν μιὰ ἀπέραντη ἱστορικὴ τοιχογραφία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδύονται οἱ πρωταγωνιστές, ἐκεῖνοι πού ὑποχωροῦν καὶ οἱ ἄλλοι πού προωθοῦνται στὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Κιλικίας, στὸ μικρασιατικὸ ὑψίπεδο, στὶς πεδιάδες τῶν μεγάλων ποταμῶν καὶ στὰ βουνὰ τῆς Ἀνατολῆς. Ἐνας οὐσιώδης τρόπος ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἕναν ἄλλον καί, γιὰ νὰ ἀκριβολογήσω, τὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ ἐξισλαμισμὸς καὶ ὁ ἐκτουρκισμὸς τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἐφόσον τὸ κρίσιμο σημεῖο, ἡ πολιτισμικὴ μεταβολή, μετὰ μακροχρόνιες κατακτήσεις συνετέλεσε στὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση πού πέτυχαν τελικὰ οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι, τετρακόσια χρόνια μετὰ τὸ Ματζικέρτ.

Ἡ ἀρχὴ τῆς διαδικασίας τοῦ μετασχηματισμοῦ, πού θὰ καταλήξει στὸν ἐξισλαμισμό, διερευνᾶται μέσα ἀπὸ τὸν χαρακτήρα καὶ τῆς ἐπιπτώσεως τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων, ἰδιαίτερα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ., τὸν βαθμὸ ἐνσωμάτωσης τῶν χριστιανῶν στὴ μουσουλμανικὴ κοι-

ωνία και τις συνέπειες από τη διάλυση τῆς ἰσορροπίας πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ μεταξύ τοῦ κράτους τῆς Νικαίας και τοῦ σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου (τέλη 13ου-τέλη 15ου αἰ.).

Ἡ λεπτομερῆς ἐπισκόπηση τῶν πηγῶν ἀποκαλύπτει λεηλασίες και καταστροφές, συχνά ὀλοσχερεῖς, περιοχῶν, πόλεων και χωριῶν, πού συνοδεύονταν ἀπό βία, και ὁ θρῆνος τῆς Ἄνας Κομνηνῆς γιά τή μοίρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ ἄσκηση ρητορικῆς δεινότητος. Διαβάζω: «Ἀπό τήν ἐποχή τῶν διαδόχων τοῦ Διογένη, οἱ βάρβαροι καταπάτησαν τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων και ἡ δύναμή τους δέν περιορίστηκε παρά μόνον ὅταν ἄρχισε ἡ βασιλεία τοῦ πατέρα μου. Ἐξάκόντισαν σπαθιά και λόγχες κατὰ τῶν χριστιανῶν, ἔκαναν μάχες, πολέμους και σφαγές. Πόλεις ἀφανίστηκαν, περιοχές λαφυραγωγήθηκαν, ὀλόκληρη ἡ χώρα τῶν Ρωμαίων βάρφτηκε μέ τὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν». Τῇ μετακίνηση τῶν αὐτόχθονων κατοίκων στή Νοτιοανατολική Μικρὰ Ἀσία περιγράφει ὁ Ἀρμένιος ἱστορικός Ματθαῖος Ἐδέσσης: «Πλήθη λαοῦ ἔφθαναν κατὰ χιλιάδες [...] ἦταν σάν ἀκρίδες, πού κάλυπταν τήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἦταν περισσότεροι ἀπό τὸν λαὸ πού ὀδήγησε ὁ Μωυσῆς μέσα ἀπό τήν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, περισσότεροι ἀπό τοὺς κόκκους τῆς ἐρήμου τοῦ Σινᾶ». Παράλληλα οἱ ἐξανδραποδισμοί, ἡ θησιμότητα, οἱ αἰχμαλωσίες και σ' ἓνα βαθμὸ ὁ προσηλυτισμὸς, μείωναν τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Ὁ Σπύρος Βρυώνης κατάρτισε πίνακες μέ τις πόλεις, χωριὰ και ἐπαρχίες, πού ὑπέστησαν καταστροφές, λεηλασίες, αἰχμαλωσία, σφαγές ἢ πολιορκία. Μετὰ τις καλές μέρες τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας και τοῦ σουλτανάτου τῶν Σελτζούκων, οἱ τουρκικὲς κατακτήσεις θὰ ἐπιφέρουν σοβαρὰ πλήγματα στοὺς βυζαντινοὺς θεσμούς. Μοιραία γιά τὴ βυζαντινὴ κοινωνία κατέστη ἡ μακροχρόνια διαδικασία τῆς κατάκτησης, πού ἐπέφερε τὸν κλονισμὸ και τὴν ἐξάρθρωση. Ὁ μουσουλμανικὸς κρατικὸς μηχανισμὸς θὰ ἀσκήσει διαβρωτικὴ δύναμη στίς χριστιανικὲς κοινότητες, στοὺς δεσμούς και τὰ αἰσθήματα πού τις συνεῖχαν, και θὰ προετοιμάσει τὰ μέλη τους γιά τὴ μεγάλη πολιτισμικὴ μεταβολή. Τὰ πολιτικά και ἱστορικά γεγονότα τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων στή Μικρὰ Ἀσία κατέστρεψαν τὴ βυζαντινὴ Ἐκκλησία, κυρίαρχο θεσμὸ τοῦ κοινωνικοῦ, οικονομικοῦ και θρησκευτικοῦ βίου, ἐφόσον ἡ θρησκεία

έκπροσωπούσε κάθε ὄψη τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας. Τὸν 15ο αἰ. ἐπιβίωναν μόνο 17 μητροπόλεις καὶ 3 ἐπισκοπές, ὅταν κάποτε ὑπῆρχαν 50 μητροπόλεις καὶ 400 ἐπισκοπές. Ἡ οἰκονομικὴ δύναμη τῶν βυζαντινῶν θρησκευτικῶν δομῶν κατασχέθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἔγινε ἡ οἰκονομικὴ βάση τοῦ Ἰσλάμ στὴν Ἀνατολή.

Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀναζήτησαν τὰ αἷτια γιὰ τὶς μεγάλες στρατιωτικὲς καταστροφές. Ἄλλοι θεώρησαν ὅτι οἱ νίκες τῶν Τούρκων ἀποδείκνυαν τὴ θρησκευτικὴ ἀνωτερότητα τοῦ Ἰσλάμ ἀπέναντι στὸν χριστιανισμό, ἄλλοι ἐρήνευσαν τὴν ἕττα τῶν χριστιανῶν ὡς θεία τιμωρία μιᾶς κοινωνίας στερημένης ἀπὸ πίστη, ἢ ἀκόμη ὅτι ἡ προέλαση τοῦ Ἰσλάμ σήμαινε τὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Πολλοὶ ἀρκέστηκαν στὴν προοπτικὴ ὅτι «πάλι με χρόνια με καιροὺς πάλι δικὰ μας θά 'ναι». Ἡ χριστιανικὴ κοινωνία μεταμορφώνεται με τὴν ἀντικατάσταση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν ἰσλαμισμό καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν τουρκικὴ.

Ἡ ἀντικατάσταση ἑνὸς παλαιοῦ καὶ ἐξελιγμένου πολιτισμοῦ ἀπὸ αὐτὸν ἑνὸς νεόφερτου λαοῦ στὴν πολυπληθέστερη καὶ ἀκμαιότερη περιοχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ δύσκολα γίνεται ἀποδεκτὸ καὶ ξενίζει. Εἶναι ὅμως ἓνα ἀκόμη φαινόμενο στὴ μακριὰ ἀλυσίδα τῶν πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἔζησε ἡ Μεσόγειος καὶ ἡ Μέση Ἀνατολή.

Ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι παλαιά. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα τὸ Βυζάντιο θὰ ὑποστῆ τὴν πρώτη σημαντικὴ συρρίκνωση με τὴν ἀπώλεια τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν τῆς Κυρηναϊκῆς, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας. Οἱ αἰῶνες ὡστόσο στοὺς ὁποίους ἐπικεντρώνεται τὸ βιβλίο τοῦ Σπύρου Βρυῶνη, 11ος-15ος, συνιστοῦν τὴν κρίσιμη καμπὴ στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ συμπίπτουν με τὴν τελευταία μεγάλη πολιτικὴ καὶ γεωγραφικὴ του συρρίκνωση. Ἐνας κύκλος ποὺ ἄρχισε τὸν 7ο αἰώνα ἔρχεται νὰ κλείσει.

Ἡ μελέτη τοῦ πολιτισμικοῦ μετασχηματισμοῦ ξεκινᾷ με τὴ διερεύνηση τῆς κατάστασης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὶς παραμονὲς τῆς τουρκικῆς κατάκτησης, πρὶν ἀπὸ τὶς εἰσβολὲς τῶν Σελτζούκων Τούρκων: διοικητικὸ σύστημα, στρατιωτικὴ, πολιτικὴ, ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοι-

νωνική κατάσταση, άπορρέουν από την πρωτεύουσα τής αυτοκρατορίας και φανερώνουν τους στενούς δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη. Κατά τη διάρκεια του 10ου και 11ου αϊ. έπισημαίνεται οικονομική και πληθυσμιακή άκμή και σταθερότητα. Η κυρίαρχη γλώσσα τής Δυτικής, Κεντρικής και Ανατολικής Μικράς Ασίας ήταν ή ελληνική, και ή κυρίαρχη θρησκεία άκολουθούσε τὸ δόγμα τής βυζαντινής Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Μόνον στις περιοχές ανατολικά από την Καππαδοκία, τὸ ελληνικό στοιχείο, αν και παρόν, ήταν αδύναμο σέ σύγκριση με τὰ μη ελληνόφωνα και ὀρθόδοξα στοιχεία: τους Κούρδους, Γεωργιανούς, Λαζούς, Σύρους, Ἀρμένιους. Αὐτή ή διαπίστωση, ὅτι τὸ ελληνικό πολιτισμικό στοιχείο ήταν ποσοτικά και ποιοτικά τὸ κυρίαρχο, καθιστᾶ τὸν ἐξισλαμισμό μείζον θέμα ἔρευνας, ἐφόσον ἐπρόκειτο για μία ισχυρή και ζωντανή κοινωνία πὸν ἀφομοιώθηκε.

Με την ἀνάλυση τῶν ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸ 1025 ἕως τὸ κορυφαῖο γεγονός τής ἤττας τῶν Βυζαντινῶν στὸ Ματζικέρτ τὸ 1071, τονίζεται ὁ ἀδυσώπητος ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στήν ἀριστοκρατία τῶν ἀξιωματῶν τής πρωτεύουσας και στοὺς ἐκπροσώπους τής στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας και μεγάλους γαιοκτήμονες τής ἐπαρχίας. Ἀδιαφορώντας για τὸ τίμημα ἀλληλομάχονταν για τὴν κατάκτηση τής ἐξουσίας και κάθε σύρραξη ἀπογύμνωνε τὰ σύνορα ἀπὸ τις στρατιωτικὲς δυνάμεις, ἀναγκάζοντας τὴν αυτοκρατορία νὰ προστρέχει συνεχῶς σέ ξένους μισθοφόρους. Ἀπὸ τὴ διαμάχη αὐτὴ θὰ ἐπωφεληθοῦν οἱ Τοῦρκοι ἐπιδρομεῖς, ἐνῶ ή συνακόλουθη οικονομική παρακμὴ θὰ διευκολύνει τις δυσμενεῖς ἐξελίξεις πὸν ὀδήγησαν στὴν καταστροφή τοῦ Ματζικέρτ. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, ή περιγραφή τής τύφλωσης τοῦ Ρωμανοῦ Διογένη στὸ ἴδιο τὸ ἔδαφος τής Ἀνατολῆς πὸν προσπάθησε τόσο γενναῖα και τόσο μάταια νὰ ὑπερασπίσει, ἀποτελεῖ ταιριαστὴ τελικὴ σκηνή στὸ δράμα τής πολιτικῆς κατάρρευσης τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν ἐστία του, τὴ Μικρὰ Ἀσία. Στις παραμονές τής ἤττας, ὁ ἱστορικὸς και αὐτόπτης μάρτυρας Ἀτταλειάτης περιγράφει τὴν παρακμὴ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Διαλυμένος στρατός, ἀνυπάκοοι μισθοφόροι και ἔθνικιστικὲς ἀντιπαραθέσεις ἀνάμεσα σέ Ἑλληνας, Σύρους και Ἀρμένιους, διευκόλυναν τὰ τουρκομανικὰ φύλα στὴ διείσδυσή τους στίς κεντρικὲς πε-

ριοχές της Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ περιοχή βρέθηκε ἀποδυναμωμένη ἀπὸ τις συνεχεῖς ἐπιδρομὲς καὶ λεηλασίες, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ της, τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἀποστερημένη ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ της ἡγεσία. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τις συνθήκες ἦταν ὥριμη νὰ ἀφομοιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ κοινωνία, ἔργο ποῦ ἐπιτέλεσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ ἰσλαμικὰ ἰδρύματα –κυρίως οἱ δερβίσηδες– ὑποστηριζόμενα πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ ἀπὸ τις τουρκικὲς ἀρχές.

Παρὰ τὰ διάφορα μέτρα ποῦ πῆραν οἱ Βυζαντινοὶ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ πολιτικὴ νίκη τοῦ μωαμεθανισμοῦ ἀποδείχθηκε ὀπιὸ ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν πολιτισμικὴ μεταβολή. Ἄν στὴν ἀνώτερη τουρκικὴ κοινωνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπικράτησαν τὰ ἰσλαμικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ ἐπίσημη ἔκφρασή της ἦταν μουσουλμανικὴ, ἡ λαϊκὴ της ὁμως μορφή εἶχε ἔντονα βυζαντινὰ στοιχεῖα, ἰδιαιτέρως στὴ ζωὴ τῆς ὑπαίθρου καὶ στὶς ἀστικές παραδόσεις τῶν τεχνῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου. Σημαντικὲς ἦταν οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση τῆς οικονομικῆς βυζαντινῆς ζωῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ τουρκικοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ τῆς διοίκησης, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία λειτούργησε, μέχρις ἐνὸς σημείου, ὡς στήριγμα τοῦ χριστιανικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀφομοιωμένη βυζαντινὴ κοινωνία ἀποτέλεσε ἓνα βασικὸ συστατικὸ στοιχεῖο στὴ διαμόρφωση τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς τουρκικῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ εὐρύτητα τοῦ θέματος, ἡ συνθετικὴ διάρθρωση καὶ ἡ μεθοδικὴ του διαπραγματεύση κατέστησαν τὸ βιβλίον τοῦ Σπύρου Βρυώνη διάσημο στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι βιβλιοκρίσεις δημοσιεύθηκαν γιὰ τὸ ἔργο χαρακτηρίζοντάς το «μεγάλον [...] μνημειῶδες ἐπίτευγμα [...] σταθμὸν στὴν ἱστοριογραφίαν», χωρὶς βέβαια νὰ λείψουν οἱ μικρὲς ἢ καὶ μικρόψυχες ἀντιρρήσεις. Ὁ ἴδιος τὸ θεωρεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς προσωπικῆς του ἐπιστημονικῆς ὀρίμανσης, ποῦ τοῦ ἀνοίξε τὴ θύρα τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης. Ἀπευθυνόμενος στὸν Πρόλογο τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης στὶς νεότερες γενιὲς τῶν ἐπιστημόνων ποῦ θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸν μεγάλο πολιτισμικὸ μεταχρηματισμὸ, ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὸ νέο σημαντικὸ ὑλικὸ ποῦ διαρκῶς ἔρχεται στὸ φῶς, ὁ Σπύρος Βρυώνης τοὺς συμβουλεύει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια, νὰ ἔχουν καὶ τὴν ἀγάπη ποῦ ἐξασφαλίζει τὴν ἀφοσίωση στὴν

ἔρευνα. Ἄς μοῦ ἐπιτρέψει νὰ προσθέσω καὶ τὸ πάθος. Γιὰ τὸν Βρυώνη ἢ βυζαντινὴ, σελτζουκικὴ καὶ ὀθωμανικὴ Μικρὰ Ἀσία ἦταν ἡ πρώτη ἀγάπη ποὺ ποτὲ δὲν ἔφυγε ἀπὸ κοντὰ του. Τὸ ἐλληνικὸ κοινὸ, πάντα εὐαίσθητο στὶς μνημεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔχει πλέον τὴ δυνατότητα νὰ διαβάσει στὴ γλώσσα του ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ βιβλίο.

ANNA ABPAMEA

Georges Drettas, *Aspects pontiques*, Association de recherches pluridisciplinaires, Παρίσι 1997, σσ. XXVIII + 790.

This peculiarly titled volume is largely a grammar of the Pontic dialect of Greek as it is spoken today in Greece. At last, more than seventy years after their expulsion from their homeland, we have a comprehensive, reliable and systematically presented description of the language of the Pontic Greeks which will enable Pontologist working on particular subdialects to see what distinguishes them from the generality.

Drettas' study is a complement to R.M. Dawkins' study of the Cappadocian dialects, *Modern Greek in Asia Minor* (Cambridge, 1916). Between them, these two books provide a comprehensive description of the chief Greek dialects of Asia Minor. Dawkins carried out his linguistic fieldwork in Cappadocia in 1909-1911, at a crucial juncture shortly before the Orthodox Christians of the region were expelled and scattered in various parts of Greece, where their dialects gradually died out. In 1914 Dawkins began fieldwork in Pontus. «When I was caught up by the outbreak of the war in 1914», he wrote later in an unpublished memoir, «I was beginning what I hoped to be a series of visits to Pontus for the purpose of a similar book on Pontic; it has always been a deep regret to me that this was made impossible». The outbreak of the First World War forced him to leave Turkey, where he was never to return. At the same time the Christians of Pontus, both Orthodox and Armenian, began the ten years of their trials and tribulations which culminated in the Armenian genocide and the forcible removal of the Orthodox Christians to Greece. It is tragically significant that whereas the linguistic material collected by Dawkins, and